

ԴԻՏԱՐԿՈՒՄՆԵՐ ԱԻԱՆԴԱԲԱՐ Ս. ՄԵՍՐՈՊԻ ԸՆԴՕՐԻՆԱԿՈՒԹԻՒՆ ՀԱՄԱՐՈՒՈՂ ԱԻԵՏԱՐԱՆԻ ՇՈՒՐՋ

ՊԱՐՈՅՐ ՄՈՒՐԱԴԵԱՆ

Սուրբգրական երկաթագիր պատառիկների վերծանութեանը նուիրուած աշխատութեան առաջարանում Մեսրոպ եպս. Տէր-Մովսիսեանը Նոր Կտակարանից պահպանուած հատուածների վերծանութիւնը կարեւոր չի համարում, որովհետեւ Աւետարանի մի քանի ամբողջական ու հին օրինակներ են յայտնի¹: Նիկողայոս Մառք գտնում է, որ խնդիրը հին ու ամբողջական օրինակների շատութիւնը չէ, այլ՝ որ նրանք աւանդական² բնագիր են ներկայացնում եւ «մեզ իրապէս հնաւանդ՝ ս. Գրոց նախակգրնական հայկական քարգմանութեան վերապրուկների քիչ միւս են տալիս»³: Ուստի հնաւանդ բնագիր պրպտելիս կարեւորութիւն պիտի տալ նաեւ Աւետարանի երկաթագիր մագաղաթեայ պատառիկներին, թէկուզ նրանք եւս ընկալեայ⁴ բնագիր ներկայացնեն, առաւել եւս՝ երբ «այդ տեքստը նոյնպէս ուղղագրօրէն տակաւին ճշգրտուած չէ»: Եւ յիրաւի, հակառակ մասնագիտական գրականութեան մէջ հնագոյն ամբողջական Աւետարանների յաճախակի յիշատակութեան (Մլքէ թագուհու, Լազարեան Ծեմարան-ինստիտուտի, Էջմիածնի, Վեհամօր, Վեհափառի եւ այլ ձեռագրեր), աւելին՝ նրանցից մի քանիսի նմանահանութեամբ հրատարակուած եւ անգամ վերահրատարակուած լինելուն, նրանք ընթերցուած ու համագրուած չեն, չունեն գիտական քննական հրատարակութիւն⁵, ուստի առ այսօր գիտական գործածութեան մէջ ընդհանրացած բնագիրը կա՛մ Յովհաննէս վրդ. Զօհրապեանի (1756-1829) 1805ին «քստ ճշգրիտ քարգմանութեան նախնեաց մերոց ի հելլենականն հաւատարմագոյն քնագրէ ի հայկական քարքստ» կատարուած հրատարակութիւնն է⁶, կա՛մ Հայր Արսէն Բագրատունու (1790-1866) «քստ միաբան վաղեմի գրչագրաց մերոց եւ յոյն քնագրաց» (Վենետիկ, 1860) տպագրութիւնը եւ կա՛մ Աստուածաշնչի Ամերիկեան Ընկերութեան պատուէրով բանասէր Մատթիա Գարագաշեանի (1818-1903) 1895ի հրատարակութիւնը: Այս երեքից միայն Զօհրապեանն է, որ տողատակում ունի 5 կամ 6 ձեռագրի տարընթերցումներ՝ «ոմանք», «քագոմք» անորոշ եւ «Ոսկան» հասցէակիր ցուցումներով⁷:

Աւետարանի բնագրի հայերէն թարգմանութեան քննական ուսումնասիրութեան եւ վերականգնման ընդգրկուն խնդիրն այսօր էլ օրակարգի վրայ է, ուստի հնաւանդութեան կնիք կրող երկաթագիր կամեցած զգրչագիր, ամբողջական կամ հատակոտոր, արժանի է մասնաւոր գիտական ուշադրութեան: Բազում առումներով քննութեան առնելիք այդպիսի մի ամբողջական գրչագիր համեմատաբար նոր ժամանակներում մուտք է գործել Երեւանի Մեսրոպ Մաշտոցի անուան Հին Ձեռագրերի Մատենադարանի հաւաքածոյ:

Քարտում գրանցուած տեղեկութեան համաձայն՝ ձեռագիրը «Ստացուած է Իրանի Ղարղուն գիղի քահանայ Տաճատ Յովհաննէսի Մարկոսեանից՝ ՀՍՍՀ Արտաքին գործոց մինիստրութեան միջոցով 12.08.1969թ.»։ 286v–287r էջերում եղած յետագայի յիշատակագրութիւնները հնարաւորութիւն չեն տալիս պարզելու թէ երկար դարեր ձեռագիրը որտեղ է գտնուել, եւ ապա Պարսկաստանում ինչպէս է յայտնուել, բայց փոխարէնը բուն յիշատակարանների անխաթար պահպանուածութեան շնորհիւ յատակ գիտենք պատուիրատուի եւ գրչի ով լինելը, ուստի մասամբ եւ գրչութեան վայրը: Չորս տարբեր էջերում՝ 1v, 85v, 286v եւ 287v, եղած յիշատակարաններից երկուսում (286v, 287v) Անանիա անունով մի անձ յայտնուած է իր պատուիրատու լինելը (բոլոր յիշատակարանները գրուած են ձեռագրի գրչութեամբ, դարձեալ երկաթագիր, մասամբ աւելի մանր): Յիշատակարանները ընթերցուած ու հրատարակուած են հանգուցեալ Արտաշէս Մաթեոսեանի կազմած ժողովածոյում՝ երկուսը իրրեւ ժ. դարի մատենագիր Անանիա Նարեկացուն պատկանող նախորինակից, կամ միջնադարեան տերմինով՝ գաղափար օրինակից ընդօրինակուած, երկուսը՝ պատուիրատու Անանիա Վարազացուն պատկանող⁸: Արդարութիւնը պահանջում է ասել, որ յիշատակարանների սկզբնական եւ անսխալ ընթերցումը կատարել է ձեռագրի Մատենադարանի հաւաքածոյ մուտքը արձանագրող եւ քարտը կազմող ձեռագրագէտ Օննիկ Եղանեանը: Ճիշտ է, նա պատուիրատուի անունը սկզբնաբար կարգացել է Անանիա Սարազացի, բայց եւ ծանօթագրել, թէ Վի աջ ելուստը վերականգնելիս Վարազացի պիտի ընթերցել: Յիշատակարանների Անանիա Նարեկացուն եւ Վարազացուն տարբերակելու անդրանիկ հիմնաւորումը կատարել է Մաթեոսեանը նախնական մի յօդուածում⁹: Եւ յիրաւի, պատուիրատու Անանիան իր մասին չէր ասի «Անանիայի Նարեկացոյ աստուածազան հոնտորի եւ հօր վարդապետի է սորբ Անտարանս այս: Եւ որք ընթեռնուք՝ յիշեսցիք ի տէր ստացաւդ սորին, աղաչեմք» (էջ 87v): Ձեռագրի բուն ընդարձակ յիշա-

տակարանում ստացողն իրեն կոչում է Անանիա Վարազացի եւ հակառակ նախորդում եղած յախուռն մեծարման՝ «նուստ ի կրաւնաւորս եւ տրուպ եւ կրտսեր ի գիտնաւորս» (286v): Ուրեմն՝ իսկապէս երկու տարրեր Անանիաների մասին է խօսքը, ինչպէս իրաւացիօրէն ընդունել են այս ձեռագրին անդրադարձած մասնագէտները¹⁰: Նարեկացի Անանիայի «աստուածագան հոետոր» եւ «ժգօր վարդապետ» լինելը վկայուած է ժամանակակիցների կողմից նրան տրուած բնութագրութիւններում եւս¹¹, մինչդեռ Վարազացի Անանիայի մասին մատենագրական այլ աղբիւրներից տեղեկութիւններ չունենք: Գիտենք, սակայն, թէ Ժ-ԺԱ դարերում Վարագը յիշուած մշակութային ճանաչուած գործիչներ ունեցող դպրութեան օջախ է եղել: «Վկայաբանութիւն սրբոյն Ատոմայ եւ որդւոյ նորա Վարոսայ եւ Ներսեհի եւ նոցին ընկերացն» երկի խորագրում եւ որոշ ընդօրինակութիւնների յիշատակարանային մասում ասուած է, որ նրա հեղինակը Հայր Տաճատ Վարազացին (var Վարագեցին) է: «Եւ գիր վկայութեան նոցա ոչ եւս պատմէր ի միջի մերում մինչեւ ի ժամանակս ինչ ապա գտեալ եղել յաւորս Կենաւորոյ, սպասաւորի սրբոց Ատոմեանց ի ձեռն հոգեւոր առաջնորդի տեառն Տաճատայ Վարագացւոյ...»¹²:

Այսպիսով, եթէ 1069ին ընդօրինակուած ձեռագրի գաղափար օրինակը պատկանել է Նարեկայ վանքի վանահայր Անանիա Նարեկացուն եւ, բնականաբար, գտնուել նոյն Նարեկայ վանքում, ապա նրանից կատարուած ընդօրինակումը եւս կարող էր կամ պէտք է տեղի ունենար Նարեկում, ուստի արդարացի է N10434 ձեռագրի գրչութեան տեղի «Նարեկայ վանք» վերականգնումը, որ եւ կատարուած է այս ձեռագրին վերաբերող արձարձումներում:

Անանիա Վարագացու ընդարձակ յիշատակարանում գրչութեան վայրը չի յիշատակուում, սակայն պատմուում են գաղափար օրինակին վերաբերող այնպիսի իրողութիւններ, որոնք, եթէ ստուգապատում են՝ հետազօտողին տեղափոխում են 600 տարի առաջ՝ ոսկեդար: Կարգանք յիշատակարանի այդ հատուածը.

Ի ՇԺԸ (1069) թուաբերութեանս Հայոց, եւ Անանիա Վարագացի՝ նրաստ ի կրաւնաւորս եւ տրուպ եւ կրտսեր ի գիտնաւորս, ցանկացաւ եղէ սրբոյ Աւետարանիս եւ մեծաւ փափագանաւք եւ սրտաջան յաւժարութեանք իմով, գոր ունէի յոգւոջ իմում ի քազում ամաց զցանկութիւն սորին եւ զմեծ անձուկ սէրն որ ի Հայր եւ յՈրդի եւ ի Հոգին սուրբ, ըստ իմում կարի քրիստոսասէր գոլով, ետու գրել զսուրբ Աւետարանս Յովհաննէսի գրչի, եւ ստացայ զսա իմոց արդար եւ իրաւացի արդեանց, գոր

ի վեր համարիմ, քան զամենայն աշխարհս եւ զփառս, եւ զմեծութիւն սորա, եւ հանապազ ուրախանամ եւ փարթամանամ անբաւիելի ճոխութեամբ ի սորին աստուածային եւ անհամեմատ լիութենէս: *Մանաւանդ վասն ստուգութեան սորին եւ ընտրութեան բանի եւ հրամանի, եւ տնահատի եւ ամենայն արուեստի, որ էր վկայեալ արինակն յամենայն գիտնականաց Հայոց, զոր ասէին յաւանդութենէ գրեալ է ծեռամբ սրբոյն Մաստուայրայ վարդապետի եւ թարգմանչի: Եւ իմ այսմ ամենայնի հասու եղեալ եւ տեղեկացեալ վասն լատութեան սորա, զոր ոչ արժէ աշխարհի զփոքրիկս զայս, որ է մեծ եւ պատուական ի սրտի իմոսմ եւ ամենայն գիտնականաց, որք ճանաչեն զգաւրութիւն սորա: Եւ ես զամ մի ողջոյն աշխատասէր վաստակաւք իմով, անձամբ եւ ծախսիք շատ ջանացեալ մինչեւ ի կատարումն գրչութեան սորա, զոր ստացայ ի պայծառութիւն սրբոյ եկեղեցւոյ եւ յուրախութիւն ընթերցաւորաց, յիշատակ ինձ եւ ծնաւորաց իմոց եւ եղբարց, կենդանեաց եւ մնջեցելոց: Արդ աղաչեմք զամենեսեան, որք ընթեռնուք եւ լուսատրիք, զիս՝ Անանիա յիշելոյ արժանի համարիք:*

Ընդ միմն եւ ես աղաչեմ՝ անպիտան գրիչս, յիշել զիս եւ ծնաւորսն իմ, եւ Աստուած ամենեցուն ողորմեսցի, ամէն՝¹³:

Յիշատակարանի մեր կողմից ընդգծուած դրուագը մի քանի յոյժ կարեւոր տեղեկութիւն է հաղորդում, մասնաւորապէս՝

ա) Անանիա Նարեկացուն պատկանող եւ ընդօրինակման ենթարկուող գաղափար օրինակը ստոյգ (իմա նախնական, ոչ վերանայուած կամ միջամտուած), յստակ (բառուբանով ընտիր), պատգամ, պատուիրան հանդիսացող (Աստուծոյ հրաման) նմուշի համարում է ունեցել:

բ) Բնագիրը եղել է տնատուած, ասել է թէ ունեցել է դրուագների (նաեւ զլուխների) հնաւանդ համարակալում, որ նոյնութեամբ ներկայացուած է ընդօրինակութեան մէջ:

գ) Ընտիր է համարուել նրա «ամենայն արուեստի» (իմա գարգարանքի) կնիք կրելը (խաչ, խորան, գարգազիր, բաժանարար պատկեր, կարմրադեղով ցուցում եւն):

դ) Ժամանակի հայոց գիտունները տեղեակ են եղել գաղափար օրինակի գոյութեանը եւ նրա՝ Մաշտոցի ձեռքով գրուած լինելու աւանդութեանը (ուրեմն այդ մասին գրաւոր յիշատակարան չի ունեցել):

ե) Պատուիրատու Անանիա Վարագացին վերորբերեալը իմանալուց եւ հաւաստիանալուց յետոյ է («իմ այսմ ամենայնի հասու եղեալ եւ տեղեկացեալ վասն լատութեան») մի ողջ տարուայ վաստակը յատկացնում ընդօրինակութիւն ունենալուն:

Յիշատակարանի այս հազորդուժները կասկածի տակ առնելու հիմքեր չենք տեսնում, որովհետեւ 500-600 տարուայ հնութեան գրչագրի գոյութիւնը բնաւ անկարելի չէ, մանաւանդ որ այդպիսիք քիչ չեն նաեւ մեր օրերի հաւաքածոներում: Մաշտոցի ձեռքով գրուած լինելու աւանդութիւնը եւս ստուգելի է. նման բովանդակութեան մի այլ յիշատակարան ունենք 1113ից, երբ կիրակոս անուն պատուիրատուն Գէորգ գրչին Դրագարկում ընդօրինակել է տալիս «ի ստոյգ եւ յ[ը]նտիք գաղափարէ սրբոյն Սահակայ թարգմանչի» Աւետարանից¹⁴: Եւ ապա՝ Մաշտոցի «Մաստրովբոս» յորջորջումը այնքան հազուագիւտ է հայ մատենագրութեան մէջ, որ միայն յունական գրաւոր աւանդոյթին քաջածանօթ հայոց վարդապետական միջավայրում կարող էին այն իմանայ եւ գրառել: Իսկ որ Նարեկավանքի վանականները ճանաչում էին յունական աշխարհը՝ ակներեւ է նաեւ Անանիա եւ Գրիգոր Նարեկացիների մատենագրական աղբիւրներով: Տեղական սոսկական աւանդութիւնը անուանակոչման այդ տարբերակը յօրինել կամ անառիթ մտարբերել չէր կարող¹⁵:

Չեռ. 10434, էջ 138v, Աւետարան քստ Դուկայ

U 138v-144r	79 ^x ճանապարհ
2 ^x ականատեսք	
3 Թեովփիղէ	Բ144r - 147v
4 ^x զճըշ-մարտոսփն	1 յԱլգուստոս
8 քահանայայն	^x աշխարագիր
11 ^x խնկոցն	2 աշխարագիր
14 ի ծննդեան	3 յաշխարագիր
19 Գաբրիէլ	4 Բեթղեմ
22 թէ	5 աշխարագիր
23 ^x պաշտամանն	8 ^x գիշերոյ
25 ^x յորս	10 ժողովրդեանն
26 Գաղիղեացոց	15 ցԲեթղեմ
31 ^x կոչեացես	24 պատարագ
35 եկեցէ	31 ժողովրդոց
^x ի քէն]	37 պահովք
39 ^x լեռնակողմն	41 ծնողք
43 եկեցէ	44 դրացիսն
44 քո	50 քանսն
46 ^x ասէ	
62 ակն արկանէին	
68 զի յոր	

գ. 147v – 150v	31 Մեղքայն
1 ի] (նախավերջին)	37 Ենովքայն
4 եւ] (վերջին)	Մաղաղատեղին
11 ^x ոչն	
13 ^x զհրամայեայն	Գ. 150 v - 154r
16 մկրրտեմ	10 պարիել
մկրրտեսցտ	13 Ժամա[նա]յ (տեղը պահած է)
19 չարեաց	16 ^x յաուրն (ն-ն առեյացուած է)
20 բանդի	^x շարաբուց
21 ժողովրդեանն	23 ապարէն (քէն-ք առեյացուած է տողի վրայ)
մկրրտելն	բժիշկ բժրշկեա
24 ^x Յովսեփայն	28 ժողովրդեանն
25 ^x Անովսայն	29 գնա (ա-ն լրացուած է նոյն ձեռքով)
Նաումայ	32 էր (առեյացուած է նոյն ձեռքով)
26 Մաաքայն	33 ժողովրդեանն
Յովսէքայն	34 եւ] (առաջին)
27 Չորարաքեղին	38 ժողովրդեանն
^x Ներեայն	41 քը – ժրշկէր

Թուարկուած պարագաները, կարծում ենք, ուսումնասիրողին մըղում են բնագրական համեմատութեան, որով կարելի կը լինի պարզել նրա նախնականութեան՝ Մահակ-Մաշտոցեան ժամանակներին վերաբերելու հաւաստիութեան աստիճանը: Բնականաբար՝ համեմատութեան առնելիքը Չօհրապեան հրատարակութիւնն է¹⁰:

Ղուկասի Աւետարանի Ա-Դ գլուխներում N 10434 ձեռագիրը Չօհրապեանի նախընտրած բնագրի համեմատութեամբ տալիս է 69 միաւոր տարբերութեցում, որոնցից 20ի համապատասխանութիւնը գտնում ենք տողատակի ընթերցումներում (այդ միաւորները մատնացուցել ենք աստղանիշով): Հետեւաբար, 1805ի հրատարակութեան ձեռագրերում չի եղել այնպիսի մի օրինակ, որը ունենար N 10434 ձեռագրի տարբերակիչ 49 ընթերցումը: Այս փաստն արդէն մեզ մղում է պատասխան որոնելուն: Տարբերցումների որոշ խումբ վերաբերում է որոշեալ-անորոշ առումին կամ դիմորոշ նի գործածութեանը (ղրացիան, բանսն, պաշտա-

մանն, կոչեցես, եւն.): Բաւարար հետեւողականութիւն չենք տեսնում բառամիջի ու՝ ը հնչիւնափոխութեան արտայայտման դէպքերում՝ ժողովրդեանն, ժողովրդոց բազմակի գործածութեան դիմաց չունենք սպասելի խ(ը)նկոց, ծն(ը)նդեան, որ առկայ է Զօհրապեան բնագրում, թէեւ որոշակի նկատելի է N 10434 ձեռագրի գրչի հակումը բացելու կիսաձայն ըի ներկայութիւնը (մկըրտեմ, մկըրտեցեղ, մկըրտելն), իհարկէ, եթէ այդ ըն գաղափար օրինակում տողադարձի մնացուկ չէ: Պատահականութիւն չպիտի համարել եկեացելի փոխարէն երկու անգամ եկեցեղ (Ա 35, 43) գրութիւն ունենայր, որ ամենայն հաւանականութեամբ կենդանի արտասանութեան հետեւանք է, ինչպէս որ այդ ներկայ է աշխարագիր (Բ 1, 2) Բեթղեմ (Բ 4, 15) գրութիւնների մէջ եւս: Բառային էական տարբերութիւններից է Զօհրապեանի «...քանզի որ ծնանելոցն է ի քէն սուրբ է եւ որդի աստուծոյ կոչեցիւն նախադասութեան «ի քէն» մասնաւորեցումի բացակայութիւնը մեր ձեռագրում, որ միանգամայն յարիւր է յունարէն բնագրին՝ διο και το γεννώμενον άγιον κληθησεται υιοξ θεου...»:

Այդ պարագայում, թերեւս «ի քէն»ը գայիւս է նախնական թարգմանութիւնից եւ կամ՝ արդիւնք է յետագայ ռճաւորման փորձի (վրացերէն DE եւ C տարբերակներում նոյնպէս «ի քէն » չկայ):

Նոր կտակարանի այս կարգի հատուածական դիտարկումների հիմամբ չափազանց վաղաժամ է որեւէ պատմա-մշակութային եզրակացութիւն կատարելը: Նախ պէտք է համեմատութեան առնել բոլոր վաղագոյն գրչութիւն ունեցող ձեռագրերը եւ յստակ սահմանել, թէ քանի խումբ կամ խմբագրութիւն են նրանք ներկայացնում, ապա ճշգրտել նրանց ձեւաւորման ժամանակագրական յաջորդականութիւնը, իսկ այնուհետեւ քննութեան հարց դարձնել ո՞ր խմբագրութիւնից գալու եւ խմբագրութիւնների ծնունդ տալու ոչ դիւրին պարագաները: Այս առումով նորից ու նորից պիտի կարգալ երանայիչատակ հայագէտ Յակոբ Անասեանի Աստուածաշունչ Մատեանի Հայկական Բնագիրը աշխատութեան եօթերորդ բաժինը՝ «Ի՞նչ է Մնում Անելու՝ Բնագրի Վերականգնման Բնագաւառում», որ աւարտւում է հայագիտութեան նոր սերնդին պարտաւորեցնող յորդորով. «Հայկական քարգնանութեան դասական բնագրի վերականգնման խնդիրը գտնուում է առաջին գծի վրայ եւ մնում է հրամայական պահանջ, որի իրագործման համար մեր օրերում կան արեւելի շատ հնարատրութիւններ, քան կային մեր դարի սկզբներից: Դրա մասին մեր մասնագետները պիտի մտածեն թէ՛ յօգուտ հայրենի գիտութեան եւ թէ՛ ի շահ ոչ միայն հայ-յունական, այլեւ հայ-ասորական, հայ-վրացական մշակութային հնօրեայ կապերի

ճիշտ լուսարանման, կապեր, որոնց անխարդախ վկան է հանդիսանալու Սահակ-Մեսրոպեան վերականգնուած բնագիրն իր գիտական կերպարանքով: Հայագիտութեան հերթական խնդիրներինց մէկը պէտք է լինի Աստուածաշունչ մատեանի հայ դասական բնագրի վերջնական վերականգնումը»¹⁷, իսկ մինչ այդ անհրաժեշտ է ճանաչել Հին ու ընտիր գրչագրերի բնագրական ընթերցումները:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- ¹ Rukopisnie Otrivki Armianskoi Versii Vetkhogo Zaveta Lapidarnim Pismom, Izdal Episkop Mesrop, (Չեռագրային երկաթագիր հատուածներ Հին Կտակարանի հայերէն թարգմանութեան), Պետրոգրադ, 1915, էջ 11:
- ² Մառը գործածել է shablonest արտայայտութիւնը:
- ³ N. Marr, "Otrivok Armianskogo Pergamentnogo Evangelia Lapidarnim Pismom" (Հատուած՝ Հայկական Մագաղաթեայ Երկաթագիր Աւետարանի, տե՛ս՝ N. Marr, Kavkazski Kulturnii Mir I Armenia (Կովկասեան Մշակութային Աշխարհը Եւ Հայաստանը), Երեւան, 1995, էջ 15, 206: Աւետարանների թարգմանութեան հարցերին նուիրուած ուշագրաւ աշխատութիւն է հրատարակել Հայր Գոգոս Էսապայեանը (տե՛ս նրա՝ Տաթիանի Համարարբառն Եւ Հայերէն Աւետարաններու Առաջին Թարգմանութիւնը՝ Քննական Ուսումնասիրութիւն, Վիեննա, 1937):
- ⁴ Մառը գործածել է vulgatni արտայայտութիւնը:
- ⁵ Աւետարանների բնագրական հարցեր քննարկելիս Չ. Մակլէրը համեմատութեան է առել Թ.-ՏԱ. դարերի 10 թուակիր գրչագիր (տե՛ս նրա՝ La texte arménien de l'Évangile d'après Matthieu et Marc, Փարիզ, 1919): Յակոբ Անասեանը մինչեւ ՏԱ. դարի վերջը ընդօրինակուած 15 թուակիր Աւետարան է ցուցակազրուում Երեւանի Մատենադարանի հաւաքածոյում (Անասեան, «Հայ Համարարբառային Գրականութիւնը Եւ Հայ Մատենագրութեան Համարարբառ Աղբիւրագիտական Եւ Բնագրաքննական Ուսումնասիրութիւն»), էջմիածին, 1971, առանձնատիպ, էջ 16-17), հմտ.՝ Անասեան, «Աստուածաշունչ Մատեանի Հայկական Բնագիրը (Քննական Ուրուագիծ)», Մանր Երկեր, Լոս-Անջելէս, 1987, էջ 33-34: Հայաստանում քրիստոնէութեան հաստատման 1700ամեակին նուիրուած Վազգէն Վենպիտոյի Աւետարանը. Ժ. Գար նմանահանութիւնը, ցաւօք, կրկնել է Հաղարեան Աւետարանի 1899ի հրատարակութեան անկատարութիւնը եւ չի հետեւել գլխարժանումներն ու տնահամարները լուսանցում նշանակելու Մակլէրի վաղուց (1923) կիրառուած օրինակին:
- ⁶ Անուշտ նշանակալի ձեռքբերում պիտի համարել Մարտիրոս Մինասեանի կազմած Աւետարանների Հիսկատար Համարարբառներ հրատարակութիւնը (Վիեննա, 1991), որի բնագրային հիմք է ծառայել Գարագաշեանի 1895ի Պոլսի հրատարակութիւնը: Մեզ գրաղեցնող Հնագոյն ձեռագրերի ընթերցումները այստեղ, բնականաբար, չկան:
- ⁷ Խնդրիս հանգամանալի քննութիւնը տե՛ս՝ Անասեան, Մանր Երկեր, էջ 30-37:
- ⁸ Հայերէն Չեռագրերի Յիշատակարաններ, Ե.-Տ.Ր. զ.գ., աշխատասիրութեամբ՝ Ա. Ս. Մաթևոսեանի, Երեւան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչութիւն, 1988, էջ 55 (N 69), 107-108 (N 127): Յիշատակարանների ժամանակի եւ նրանցում յիշատակուող անձանց ինքնութեանը վերջերս անդրադարձաւ աղբիւրագէտ Գէորգ Տէր-Վարդանեանը:

(«Ստեփանոս Եպիսկոպոս Յակովբայի, Մականուն Տիրացու, ԺԲ Դար (Նորայտո Դիմանկարի Առիթմով)», *Հիմնածին*, 2004, Բ-Գ, էջ 107-108):

- ⁹ Ա. Մաթեոսյան, «Նուիրական Զեռագիրք», *Գրական Քննիչ*, 1973, Յունիս 15:
- ¹⁰ Ն. Քաճմիզյան, «Անանիա Նարեկացու Եւ Նարեկայ Վանքի Երաժշտական Աւանդոյթների Մասին», *Հիմնածին*, 1976, Թ, էջ 29-37; Հ. Հ. Թամրազյան, *Անանիա Նարեկացու Կեանքը Եւ Մատենադարանը*, Երևան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1986, էջ 34-37: Մենք զփութարանում ենք պնդել, թէ Նարեկացի Անանիային պիտի անպայմանօրէն վերաբերի ձեռագրի 1v էջում պատկերուած խաչի կապտաւուն Փոնին սպիտակ բոյր-գրով եղած յիշատակութիւնը. «Անանիայի է սուր Անտարանս. Աստուած վայելիլ տաց է կանս իր, ամէն»): Այն խաչի հետ նշնութեամբ կարող էր ընդօրինակուել Նարեկացի Անանիային պատկանող զաղափար օրինակից, բայց եւ կարող էր պատկերուել ու մակագրուել նաեւ նոր ստացող Անանիա Վարազացու յանձնարարութեամբ:
- ¹¹ Ուիտանէս Եպիսկոպոս, *Պատմութիւն Հայոց Վաղարշապատ*, 1871, էջ 7-15 (վերջին էջում նա կոչուած է «ճոչակատր հոետոր»), հմտա՝ *Ստեփանոսի Տարածացույ Ասողկան Պատմութիւն Տիեզերական, Ս. Պետերբուրգ*, 1885, էջ 178:
- ¹² Տն՝ Ilia Abuladze, "ՉարTuli Da Somxuri Literaturuli UrTierToba 9-10ss" (Վրաց Եւ Հայ Գրական Փոխյարաբերութիւնը 9-10րդ Դարերում), *Թիֆլիս*, 1944, էջ 95, 195-196; հմտա՝ Գառուս Տէր-Մկրտչեան, *Հայագիտական Ուսումնասիրութիւններ*, գիրք Բ. Աշխատասիրութեամբ պրոֆ. Պ. Հ. Յակոբեանի, *Հիմնածին*, 1998, էջ 134-135: Ինչպէս երևում է, Տէր-Մկրտչեանը Տաճատ Վարազացուն վերաբերող այլ տեղեկութիւններ էլ է ունեցել, ուստի մտադիր է եղել նրան վերադառնալ «ուրիշ անգամ»:
- ¹³ Հայերէն *Զեռագրերի Յիշատակարաններ*, Ե-ԺԲ դարեր, էջ 107: Օճնիկ Եզանեանի ձեռագիր ընդօրինակութեան մէջ կան վերձանման որոշ տարբերութիւններ. փարթաձանամ յփարթանամ, բանի եւ հրամանի՝ բանին Անտարանի, տնահատի՝ տնհատի: Արդարացուածը, ինչպէս ցոյց տուեց ընագրական ստուգումը, հրապարակուածն է: Այս յիշատակարանի վերաբերող որոշ արձարձումներ տն՝ս՝ *Գիրք Օճնիկից*, քննական ընագիր, աշխատասիրութեամբ Ա. Ս. Չէլիժուեանի, Երևան, 1985, էջ 67, նաեւ՝ Ծահէ արք. Աճէմեան, *Յուցակ Աստուածաշունչ Մատենի Հայերէն Զեռագիրներուն*, Լիզպոն, 1992, էջ XIV:
- ¹⁴ Գարեգին Ա կաթողիկոս, *Յիշատակարանք Զեռագրաց (Ե. Դարից Մինչեւ 1250թ.)*, հատ. Ա., Անթիլիաս, 1951, էջ 321: Հմտա՝ Հայերէն *Զեռագրերի Յիշատակարաններ*, Ե-ԺԲ դարեր, էջ 142: Ս. Սահակին պատկանող կամ թերեւս նրա ձեռքով գրուած Անտարանի մասին յիշատակութիւն կայ նաեւ Ս. Ծուշանիկի «Վկայաբանութեան» հայերէն ընդարձակ տարբերակում. «եւ ոմեր Անտարան մի փորրիկ, որ էր նախնոյ նորս Սրբոյն Սահակայ, գոր ընդ իր ոմեր եւ նովա աղաչը զԱստուած ի ծածուկ» (Պ. Մուրադեան, *Սուրբ Ծուշանիկի Վկայաբանութիւնը*, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտութիւն» Հրատ., 1996, էջ 26): Անտարան ունենալու մասին խօսուած է նաեւ հին վրացերէն ընագրում, սակայն չի մասնաւորեցուած Ս. Սահակին պատկանելը (անդ, էջ 79):
- ¹⁵ «Մատրոփորոսի կապակցութեամբ տն՝ս՝ Նիկողայոս Ազոնց, «Մաշտոցը Եւ Նրա Աշակերտները Հատ Գտար Աղբիւրներին», *Մարտիկ Մաշտոց*, յղումներին ժողովածու, Երևան, Հայկական ՍՍՌ ԳԱ Հրատարակչութիւն, 1962, էջ 199-241:
- ¹⁶ Տարբերութիւններում տողադարձի ընկալտի չի առնուած:
- ¹⁷ Անասեան, էջ 37:

THE GREATEST POET OF THE 16TH CENTURY
GRIGORIS AGHTAMARTSI

(Summary)

OBSERVATIONS ON THE GOSPEL THAT HAS BEEN TRADITIONALLY
CONSIDERED A COPY FROM THAT OWNED BY SAINT MESROP

(Summary)

PARUYR MURATIAN

Muratian raises the concern of restoring the classical text of the original Armenian translation of the Bible. In this regard he draws attention to a manuscript that was presented to the Mesrop Mashtots Maternadaran, Institute of Old Manuscripts in 1969. He claims that there is no reason not to believe that it could be a copy from the manuscript that belonged to Mesrop Mashtots.

After highlighting a number of important textual differences, Muratian argues that one needs to take the above-mentioned manuscript into consideration when any attempt to reconstruct the classical text of the original Armenian translation of the Bible is to be made.